

Цимбалюк Ірина Олександрівна к.е.н.
*Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки,
Україна*

ПОДАТКОВА БЕЗПЕКА В СИСТЕМІ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

Встановлена податкова система та податкова політика є важливими ознаками суверенності держави, що визначають стан її економічної безпеки. На даному етапі розвитку нашого суспільства за умов побудови ринкової економіки і сучасних процесів інтеграції та глобалізації на світовому рівні роль податків у забезпеченні національної економічної безпеки багаторазово зростає, визначаючи актуальність дослідження сутності та підвищення рівня податкової безпеки як однієї з основних її складових.

В економічній літературі переважають дослідження проблем економічної та фінансової безпеки, тим часом поняття “податкова безпека” практично не визначено, до кінця не зрозумілі її специфіка і склад загроз, які можуть завдати їй істотної шкоди. Розглядаючи питання податкової безпеки переважна більшість вітчизняних та зарубіжних науковців акцентують увагу на мікро рівні, а саме на податковій безпеці підприємств. Тоді як ця проблема вимагає поглибленої розробки та системного підходу до визначення поняття “податкової безпеки” – як складної категорії, складові якої можуть бути предметом спеціального дослідження. І якщо в трактуванні загального поняття “економічна безпека” та “фінансова безпека” є визначеність (за наявності різних підходів), то категорія “податкова безпека” ще потребує більш ретельного опрацювання та вироблення коректних вихідних категорій, понять і активно діючих фінансових інструментів.

Проблеми забезпечення системи економічної безпеки суб’єктів господарювання та ролі податкового впливу у ньому започатковано ще у роботах А. Сміта, Д. Рікардо, У. Петті, Дж. Кейнса. Різні аспекти забезпечення податкової безпеки, зокрема визначення її змісту, аналіз загроз та індикаторів безпеки висвітлено в працях Грачова О.В., Єрмошенка М.М., Іванова Ю.Б., Майбурова І.А., Реверчука Н.Й., Сухорукова А.І., Юрія С.І. та ін. Проте питання системного управління податковою безпекою держави є ще недостатньо дослідженими.

Для забезпечення належного рівня податкової безпеки необхідно

визначити сучасний її стан, основні складові та фактори впливу, дослідивши особливості функціонування вітчизняної податкової системи.

Значна увага у працях, присвячених проблемі безпеки приділяється дослідженням явища фінансової безпеки різних рівнів. Вихідним нормативним документом при цьому слугує наказ Міністерства економіки України № 60 (від 2 березня 2007 р.), згідно якого була затверджена методика розрахунку рівня економічної безпеки України. Цей документ став нормативним положенням у галузі аналізу стану економічної та фінансової безпеки України.

За цим нормативним документом термін фінансова безпека трактується як “...такий стан бюджетної, грошово-кредитної, банківської, валютної системи та фінансових ринків, який характеризується збалансованістю, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних загроз, здатністю забезпечити ефективне функціонування національної економічної системи та економічне зростання” [1, с. 152].

У свою чергу А.І. Сухоруков визначає фінансову безпеку держави як “захищеність інтересів держави у фінансовій сфері, або такий стан бюджетної, податкової та грошово-кредитної систем, що гарантує спроможність держави...раціонально використовувати фінансові ресурси...” [2, 117с.].

Ще один вітчизняний науковець М. М. Єрмощенко стверджує, що фінансова безпека – це такий стан фінансово-кредитної сфери, який характеризується збалансованістю і якістю системної сукупності фінансових інструментів, технологій і послуг, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних чинників (загроз), здатністю цієї сфери забезпечувати захист національних фінансових інтересів, достатні обсяги фінансових ресурсів для всіх суб’єктів господарювання і населення в цілому – ефективне функціонування національної економічної системи і соціальний розвиток [3].

У запропонованій концепції економічної безпеки В.Т. Шлемко та І.Ф. Бінько під фінансовою безпекою розуміють “такий стан фінансової, грошово-кредитної, валютної, банківської, бюджетної, податкової систем, який характеризується збалансованістю, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних впливів, здатністю забезпечити ефективне функціонування національної економічної системи та економічне зростання” [4, 144 с.].

Таким чином, фінансова безпека є надзвичайно складною багаторівневою системою, яку треба розглядати у функціонально-структурному аспекті як сукупність взаємопов’язаних підсистем безпеки, кожна з яких має власну структуру і логіку розвитку. Фінансова безпека держави включає: бюджетну, податкову, боргову безпеку, фінансову

безпеку банківської системи, валютну, грошово-кредитну, інвестиційну безпеку, фінансову безпеку страхового та фондового ринку [5].

З наведених визначень, рівень фінансової безпеки України характеризується певною кількістю складових, важливе місце серед яких займає податкова безпека. **Податкову безпеку** варто розглядати як інтегровану підсистему фінансової безпеки, яка впливає на забезпечення всіх її складових: інноваційно-технологічної, інвестиційної, енергетичної, сировинно-ресурсної, продовольчої, соціальної, експортної, імпортової та міжнародно-інтеграційної безпеки [6, с. 9-11].

Податкова безпека – це такий стан податкової сфери держави, для якого характерним є захищеність інтересів суб'єктів податкових відносин, стійкість і економічна незалежність податкової системи, що проявляється у стабільності податкового законодавства; здатність податкової системи до розвитку і вдосконалення, спроможність своєчасного виявлення та запобігання потенційних загроз у сфері оподаткування та здатність системи оподаткування в повній мірі реалізовувати усі функції податків як фіскальної так і регулюючої та соціальної з метою максимального узгодження інтересів держави та платників податків.

Податки впливають на функціонування усіх без винятку суб'єктів господарювання виступаючи таким чином активним інструментом регулювання економіки. На нашу думку податкову безпеку потрібно розглядати як самостійний об'єкт дослідження через призму достатності податкових надходжень до бюджетів усіх рівнів та впливу податкового навантаження на результати діяльності окремих суб'єктів господарювання. Саме збалансоване забезпечення достатніх надходжень при помірному податковому тиску визначає ефективність економіки в цілому.

Явище податкової безпеки можна виразити через відображення чітко вираженої ієрархічної будови її складових на різних рівнях функціонування (рис.1).

Враховуючи багатоаспектність поняття податкової безпеки, складність взаємозв'язків і взаємозалежності різних її елементів, а також необхідність консолідації економічних і фінансових інтересів громадян, підприємств, регіонів і держави у напрямі забезпечення стійкого економічного розвитку, до складу податкової безпеки включають такі компоненти:

- податкова безпека платників податків;
- податкова безпека регіону;
- податкова безпека держави;

- міжнародна податкова безпека (податкова безпека міжнародних об'єднань).

Рис. 1. Рівні забезпечення податкової безпеки

Беззаперечно, координаційна і керівна роль у процесі забезпечення економічної безпеки країни має належати державі, дії якої у цьому разі не узгоджуються з інтересами власної економічної безпеки. Проте така суперечність об'єктивно зумовлена функцією держави як гаранта національних інтересів. Така методологія відкриває шлях для дослідження одного з найбільш фундаментальних чинників впливу на стан економічної безпеки країни – способу та ступеня узгодженості індивідуальних, корпоративних та національних інтересів [5].

Забезпечення національної податкової безпеки України потребує дотримання всіх без виключення умов відповідності елементів податкової системи вимогам забезпечення національної економічної безпеки. Це означає, що стан національної безпеки держави значною мірою залежить від розвитку та ефективності податкової політики держави, лояльності та гнучкості податкової системи.

Виходячи з цього **національну податкову безпеку** можна визначити як такий стан податкової системи, який характеризується стійкістю і стабільністю всіх її елементів, що передбачає спроможність захищати національні економічні інтереси і протистояти зовнішнім та внутрішнім загрозам, можливість реалізації і розвитку податкового

потенціалу країни, ефективного використання конкурентних переваг податкової системи в умовах глобалізації.

Податкова безпека держави визначається ефективністю податкової політики держави, яка має оптимально поєднувати фіскальні інтереси держави та індивідуальні, корпоративні інтереси платників податків. З позицій фіскальної достатності проблема податкової безпеки зводиться до забезпечення держави таким обсягом податкових надходжень, який є оптимально необхідним згідно з вимогами проголошеної економічної доктрини.

Податкова безпека держави – це стан оподаткування в країні, за якого забезпечується гармонізація інтересів платників і держави шляхом установлення обґрунтованих податків, забезпечення чіткості порядку їх стягнення на базі досконалого податкового законодавства за умов наявності рівня справедливості оподаткування.

З позицій фіскальної достатності проблема податкової безпеки зводиться до забезпечення держави таким обсягом податкових надходжень, який є оптимально необхідним згідно з вимогами проголошеної економічної доктрини. При цьому варто пам'ятати, що на фіскальну безпеку держави впливають численні податкові, часто необґрунтовані, пільги [5].

Аналіз соціально-економічної ситуації показує, що причини загроз національній податковій безпеці мають яскраво відбитий **регіональний характер**. Усі вони – як от падіння обсягів промислового виробництва або безробіття, високий рівень заборгованості із заробітної плати, пенсій та соціальних виплат, слабка захищеність вітчизняних товаровиробників тощо – регіонально диференційовані. Тому подальший соціальний та економічний розвиток суспільства залежить від чіткої регіональної політики країни, до основоположних принципів якої мають бути включені вимоги щодо забезпечення регіональної податкової безпеки. Виходячи з цього, окремого розгляду потребує ще один рівень податкової безпеки – регіональний [7].

За економічних умов, що склались в державі органи місцевого самоврядування не мають суттєвого впливу на податкову сферу на рівні регіону, оскільки надходження від місцевих податків та зборів до місцевих бюджетів є незначними та повноваження органів місцевої влади щодо встановлення місцевих податків і зборів є значно обмежені законодавством. Тому дослідження сутності та методів управління податкової безпекою на регіональному рівні на сьогодні має загалом теоретичний характер.

У рамках національної податкової безпеки доцільно розглядати також податкову безпеку **мікрорівня**. Під **економічною безпекою**

підприємства розуміють сукупність умов і чинників, які забезпечують господарським суб'єктам незалежність, стійкість і розширене відтворення [8, с. 3]. Таке визначення передбачає, що підприємство має можливість контролювати використання своїх ресурсів, для нього створено умови, які забезпечують його сталий економічний розвиток, а також створено сприятливий інвестиційний клімат на підприємстві [9, с.73-77].

Податкова безпека підприємства – це фінансово-економічний стан платника податків, що забезпечує мінімізацією податкових ризиків, при якому з боку господарюючого суб'єкта повністю й вчасно сплачуються нараховані податки, а з боку виконавчих і законодавчих органів забезпечується передбачені законом захист платника податків. Це сприяє зростанню чистого прибутку підприємства й підвищенню економічної безпеки українських платників податків [10, с.86].

Загалом слід зауважити, що головним завданням у досягненні належного рівня податкової безпеки є встановлення такого оптимального рівня й умов оподаткування, які забезпечують баланс інтересів держави і платників шляхом створення дієвої системи мотивації останніх.

У сучасних умовах глобалізації та інтеграції національних економік постають нові проблеми, пов'язані із забезпеченням колективної безпеки країн тощо, що в свою чергу приводить до зростання потреб держави у фінансових ресурсах у зв'язку з розширенням спектра її функцій. Приєднання до міжнародних організацій і колективних наднаціональних структур, членами яких уже є ряд розвинених держав, диктує необхідність досягнення й забезпечення підвищених соціальних стандартів життя. Тобто варто очікувати подальшого посилення ролі податків як перерозподільного механізму [11, с. 109]. З огляду на це, існує об'єктивна необхідність визначення міжнародного рівня податкової безпеки.

Податкова безпека досягається шляхом проведення виваженої податкової політики відповідно до прийнятих в установленому порядку доктрин, концепцій, стратегій і програм у політичній, економічній, соціальній, інформаційній і власне податковій сферах.

Податкова політика є основним інструментом створення в Україні стабільної системи оподаткування, завданням якої є забезпечення достатнього обсягу надходжень платежів до бюджетів усіх рівнів, ефективного функціонування економіки держави, справедливого підходу до оподаткування всіх категорій платників податків, а також створення умов для подальшої інтеграції України у світове співтовариство [12, с.5].

З метою прийняття державними органами обґрунтованих рішень необхідний моніторинг індикаторів (показників) податкової безпеки, який передбачає перш за все фактичне відстеження, аналіз і прогнозування

найважливіших груп податкових показників.

Індикатори податкової безпеки – реальні статистичні показники розвитку економіки країни, які найбільш повно характеризують явища і тенденції в економічній сфері.

Побудова механізму забезпечення податкової безпеки потребує визначення критеріальних вимог до неї. Проте дотепер в економічній літературі немає теоретичних комплексних розробок цього питання. Тому за основу при формуванні критеріальних вимог до системи податкової безпеки можна взяти підходи до визначення критеріїв та інтегрального індексу економічної безпеки за Методикою розрахунку рівня економічної безпеки України [5].

Індикатори стану податкової безпеки України подано в табл. 1.

Таблиця 1.

Індикатори стану податкової безпеки

Рівень податкової безпеки	Індикатори
Міжнародна податкова безпека	- рівень розвитку міжнародної податкової конкуренції; - рівень гармонізації податкових систем різних держав
Податкова безпека держави	- стабільність та дієвість законодавства, зокрема податкового; - рівень довіри до уряду; - наявність корупції; - тінізація економіки; - кваліфіковані кадри у сфері оподаткування; - рівень податкової культури; - ефективність адміністрування податків; - дієвість податкового контролю - питома вага податків у ВВП країни та в загальній сумі доходів бюджету; - рівень пільгового оподаткування - співвідношення прямих і непрямих податків;
Податкова безпека регіону	- ефективність місцевого оподаткування; - рівень дотаційності; - ефективність податкової роботи на місцях
Податкова безпека платника	- наявність кваліфікованих кадрів; - ефективність податкового менеджменту на підприємстві; - рівень податкового планування; - рівень податкового навантаження - стратегія податкової поведінки платника; - вибір системи оподаткування

Таким чином, можна визначити умови, що стосуються елементів податкової системи держави та впливають на забезпечення національної податкової безпеки [6, с.9]:

– відповідність суб'єктного складу податкової системи: ефективність діяльності органів державної податкової служби та інших контролюючих органів; високий рівень регіональної податкової безпеки та податкової безпеки окремих платників податків; інституціональні чинники державотворення в Україні засновані на принципах правової держави;

– відповідність системи оподаткування напрямам державної податкової політики, що визначається ефективністю реалізації функцій податків;

– високий рівень податкової культури;

– правовий характер податкових відносин;

– висока ефективність інтегративних зв'язків всіх підсистем функціонування податкової системи суспільства, що відображається відповідними показниками.

Важливим фіскальним показником є податкове навантаження, що характеризує сукупний вплив податків на економіку країни загалом чи на окремих суб'єктів господарювання, тобто фактично є показником рівня податкової безпеки. На думку І.А. Майбурова, податкове навантаження – це міра, ступінь, рівень економічних обмежень, що виникають внаслідок відрахування грошових засобів на сплату податків, відволікання їх від інших можливих напрямків використання [13, с.334].

Показник податкового навантаження на макрорівні відображає ефективність податкової політики, тобто кількісно вимірює сукупний вплив податкових платежів на джерела їхньої сплати. Економічній науці відомо кілька підходів до оцінювання рівня податкового навантаження, а саме:

- як відношення суми податкових надходжень у бюджет до величини сукупних доходів приватного сектору;

- як різниця між загальною сумою податкових надходжень і видатками й трансфертами з бюджету на утримання приватного сектору економіки;

- як частка податкових бюджетних надходжень у валовому внутрішньому продукті (див. табл. 1).

Слід відмітити, що рівень податкового навантаження в Україні за роки постійно змінювався. Якщо аналізувати тенденцію за 2009-2010 роки, то слід відмітити, що відбувалось зменшення податкового навантаження. Так, у 2010 році рівень бюджетного податкового навантаження становив 21,4 %, що на 1,4 % менше ніж у 2009 році та на 2,6 % менше ніж у 2008 році (табл. 1). Однак, як свідчать розрахунки у 2011 році податкове навантаження досягло найвищого рівня – 25,5% [14, с.185].

Показники податкового навантаження в Україні [14]

Показники	Роки				
	2007	2008	2009	2010	2011
Податкові надходження до Зведеного бюджету України, млн. грн.	161264,2	227164,8	208073,2	234447,7	334691,9
ВВП, млрд.грн.	720,7	948,1	913,3	1094,6	1314
Рівень бюджетного податкового навантаження, %	22,4	24,0	22,8	21,4	25,5
Власні доходи пенсійного фонду	76	101,4	103,1	119,3	139,2
Податкове навантаження на працю, %	10,5	10,7	11,3	10,9	10,6
Рівень загального податкового навантаження, %	32,9	34,7	34,1	32,3	36,1

Створення дієвої системи податкової безпеки передбачає чітке визначення джерел потенційної загрози у тій чи іншій сфері, а також наявних і необхідних ресурсів для їх нейтралізації.

Під **податковим ризиком** слід розуміти ймовірність виникнення потенційної загрози для платника податків понести фінансові втрати або недоодержати доходи через несплату податків, здійснення податкових правопорушень.

До основних видів податкових ризиків ставляться:

- ризик несплати податків, ведучий до негативних наслідків для платника податків у вигляді штрафів, пені, неустойок;
- ризик податкового контролю, ведучий до виникнення санкцій і втрат через невиконання платниками податків законодавчих податкових актів;
- ризик посилення податкового навантаження, диференційований по видах господарської діяльності й податкам залежно від податкових ставок, пільг, обсягу створюваної доданої вартості;
- ризик податкової мінімізації – імовірність понести фінансові втрати, пов'язані з діями платника податків по мінімізації податкових платежів;
- ризик карного переслідування податкового характеру, що веде або до істотних фінансових втрат платника податків, або до позбавлення волі платника податків за здійснення податкових правопорушень, передбачених статтями Кримінального кодексу України [10].

Податкова безпека значною мірою залежить також від рівня податкової культури в державі, яка відображає рівень знання та дотримання податкового законодавства, правильність обчислення, повноти і своєчасності сплати до держави податків, зборів та інших обов'язкових платежів, знання своїх прав, виконання своїх обов'язків платниками податків та контролюючими органами, розуміння всіма громадянами важливості сплати податків для держави і суспільства [15, с.34].

Як зазначають науковці, із співпраці та взаємодовіри між усіма учасниками податкових відносин розпочинається формування податкової культури, належний рівень якої дасть можливість проведення дієвих реформ, створення високоефективної національної економіки та забезпечення податкової безпеки України

Проте, не зважаючи на реформування податкової системи стан податкової безпеки залишається складним внаслідок дії низки викликів та загроз, зумовлених:

- нестійкістю економічного зростання та його надмірною залежністю від зовнішніх чинників;

- недосконалістю податкової системи, низькою ефективністю податкового адміністрування та контролю за використанням бюджетних асигнувань;

- недосконалістю механізмів захисту внутрішнього ринку від несумлінної конкуренції з боку імпортової продукції, неефективністю боротьби з контрабандою;

- монополізацією іноземним капіталом певних стратегічно важливих галузей національної економіки, що загрожує стабільності окремих товарних ринків;

- деградацією науково-технічного потенціалу, нерозвиненістю національної інноваційної системи, низькою інноваційною активністю суб'єктів господарювання;

- поглибленням регіональної диференціації;

- високим рівнем тінізації економіки, зумовленим, зокрема, поширенням тіньової зайнятості, розповсюдженням напівлегальних методів ухилення від оподаткування, криміналізацією економічних відносин, наявністю в країні організованих злочинних угруповань, що претендують на контроль над діяльністю суб'єктів господарювання та ряду інших причин [16].

В свою чергу зміцненню податкової безпеки може сприяти формування ефективної податкової політики, яка передбачатиме обрання найбільш ефективного варіанта сплати податкових платежів за умов альтернативних напрямків діяльності.

Забезпечення розвитку економіки України потребує дотримання всіх без виключення умов відповідності елементів податкової безпеки вимогам забезпечення національної економічної безпеки держави. Оскільки політична та економічна ситуація в Україні є нестабільною, тому виникає необхідність у постійному дослідженні цієї проблеми з метою вироблення нових методів, способів та інструментарію забезпечення податкової безпеки держави [15].

Стратегічно важливим нині є питання розробки концепція податкової безпеки, яка має містити пріоритетні цілі і завдання досягнення безпеки, шляхи та методи їх досягнення, які б адекватно відображали роль податків у соціально-економічному розвитку держави, її зміст покликаний координувати загальнодержавні дії у сфері забезпечення безпеки на рівні окремих громадян, суб'єктів господарювання, галузей, секторів економіки, а також на регіональному, національному та міжнародному рівнях. Без обґрунтованої концепції податкової безпеки неможливо сподіватись на реалізацію ефективного соціально-економічного розвитку держави.

Перспективою подальших досліджень має стати побудова концепції взаємозв'язку податків та економічної нерівності підприємств, а також аналіз практичного досвіду оподаткування.

Література

1. Соловійов В.І. Фінансова безпека як основоположний фактор незалежності держави / В.І. Соловійов // Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу. – 2011. – № 3(15). – с. 149-152.
2. Сухоруков А.І. Проблеми фінансової безпеки України: монографія / А.І. Сухоруков. – К.: НППМБ, 2004. – 117 с.
3. Єрмошенко М.М. Фінансова безпека держави: національні інтереси, реальні загрози, стратегія забезпечення : монографія / М.М. Єрмошенко. – К. : КНТЕУ, 2001. – 309 с.
4. Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення / В.Т. Шлемко, І.Ф. Бінько [Текст]: монографія. – К. : НІСД, 1997. – 144 с. – (Сер. “Нац. Безпека”; Вип. 2). – ISBN 966-554- 002-5.
5. Фінанси: підручник. / [С.І. Юрій, В.М. Федосов, Л.М. Алексєнко та ін.]; за ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. – К.: Знання, 2008. – 611 с.
6. Іванов Ю.Б. Податкова безпека: сутність та умови забезпечення / Ю. Б. Іванов, Ю. В. Бережна // Економіка розвитку: науковий журнал. – 2010. – № 2(54). – С.9-11.
7. Іванов Ю.Б. Сучасне оподаткування: мотиваційний аспект : монографія / Ю.Б. Іванов, О.Л. Єськов. – Харків : ВД „ІНЖЕК”, 2007. – 328 с.

8. Економічна безпека в Україні: держави, фірми, особи : Навч. посібник / Н.Й. Реверчук, Я.Й. Малик, І.І. Кульчицький, С.К. Реверчук; За ред. докт. екон. наук С.К. Реверчука. – Львів: ЛФ МАУП, 2000. – 192 с.

9. Волошин В.І. Системний підхід до аналізу та забезпечення фінансової безпеки підприємства / В.І. Волошин, В.В. Каркавчук // Проблемы развития внешнеэкономических связей и привлечения иностранных инвестиций: региональный аспект: сб. науч. тр. – Донецк: ДонНУ, 2012.– 402 с. – С.73-77.

10. Грачов О.В. Податкова безпека як невід’ємна складова економічної безпеки підприємства / О.В. Грачов // Економічна безпека: вісник економіки транспорту і промисловості. – 2010. – № 29. – С. 86-88.

11. Мельник В.Н. Государство и налоги: взаимообусловленность функционирования и развития / В.Н. Мельник // Налогообложение: проблемы науки и практики. – Харьков: ИНЖЭК, 2006. – С. 109-125.

12. Адонін С.В. Поняття державної податкової політики в Україні / С.В. Адонін // Держава та регіони. – 2011. – № 5. – [Серія: Економіка та підприємництво]. – С. 5-9.

13. Майбуров И.А. Теория налогообложения. Продвинутый курс: для магистрантов, обучающихся по специальностям “Финансы и кредит”, “Бухгалтерский учет, анализ и аудит”/ И.А. Майбуров, А.М. Соколовская. – М: Юнити-Дана, 2011. – 591с., с.334.

14. Цимбалюк І.О. Податкове навантаження, як критерій ефективності ведення податкової політики / І.О. Цимбалюк, Н.В. Вишневська // Економічний вісник університету: збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький: Державний вищий навчальний заклад „Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди”, 2012. – С.183-187.

15. Іванов Ю.Б. Сутність та ключові аспекти податкової культури як чинника національної економічної безпеки / Ю.Б. Іванов, Ю.В. Бережна // Матеріали ІХ Міжнародної науково-практичної конференції “Стан і проблеми оподаткування в умовах світової фінансової кризи”. – Донецьк, 2009. – С. 34 - 37.; с.34.

16. Про Стратегію національної безпеки України. Указ Президента України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/105/2007>.